

کاوش الگوی کارآفرینی دانش بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی

محمد ضیاء الدینی^۱، مقداد ملکی^۲، مصطفی هادوی نژاد^۳

چکیده

در شرایط تحریم، توجه بیشتر به شرکت‌های دانش بنیان و کمک به ارتقاء توانمندی آن‌ها، با هدف رهایی از فروش منابع طبیعی کشور و حرکت به سمت «تولید دانش بنیان» بیش از پیش ضرورت می‌یابد. به عبارت دیگر، راه «جهاد اقتصادی» و «اقتصاد مقاومتی»، از مسیر کارآفرینی دانش بنیان می‌گذرد. به همین منظور این پژوهش کیفی با هدف غایی «کاوش الگوی کارآفرینی دانش بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی» با روش داده بنیاد انجام شده است. به این منظور ضمن انجام مصاحبه باز با ۱۵ نفر از اساتید دانشگاهی رشته اقتصاد و مدیریت و ۱۰ نفر از کارآفرینان، مدیران شرکت‌های دانش بنیان و مدیران دولتی مرتبط، و با توجه دادن ایشان به مفاهیم چارچوب اقتصاد مقاومتی، مجموعه‌ای از مضامین اولیه (۲۸۰ مضمون) طی فرایند کدگذاری باز گردآوری شدند و از دل آن‌ها مقوله‌هایی (۶۰ مقوله) استخراج گردید؛ سپس در مرحله کدگذاری محوری، پیوند میان این مقوله‌ها ذیل عناوین شرایط علی (نبرد اقتصادی)، پدیده محوری (انگیزه مقاوم سازی اقتصاد متکی بر دانش)، راهبردهای کنش و کنش متقابل (کارآفرینی دانش بنیان)، بستر (تشکیل اتاق جنگ اقتصادی) ... رویکرد علمی و دانشی در همه ابعاد و مراحل کارآفرینی، شرایط مداخله گر (تأکیدات مقام معظم رهبری در خصوص اقتصاد و کارآفرینی؛ ... ناکارآمدی و عمل کرد نامناسب عوامل داخلی) و پیامدهای کارآفرینی دانش بنیان (تقویت اقتصاد بدون نفت، تقویت تولید ملی، اقتصاد مقاوم و تحریم شکن؛ ... الهام بخشی الگوی اقتصادی اسلام برای دنیا) در قالب پارادایم کدگذاری تعیین شد؛ در ادامه و در مرحله کدگذاری انتخابی، یکایک اجزای پارادایم کدگذاری تشریح، سیرداستان ترسیم و نظریه خلق شد.

کلیدواژه‌ها: کارآفرینی دانش بنیان، اقتصاد مقاومتی، اقتصاد دانش بنیان، جنگ اقتصادی،

نظریه داده بنیاد

۱. استادیار مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی، رفسنجان، ایران (نویسنده مسئول) mziaaddini@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری مدیریت دولتی دانشگاه آزاد اسلامی، رفسنجان، ایران meghdad.Maleki@yahoo.com

۳. دانشیار مدیریت دانشکده علوم اداری و اقتصاد دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان hadavi@7ru.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

در حال حاضر توسعه اقتصاد با دانش سنتی، دیگر امکان‌پذیر نیست. تجربه کشورهای توسعه یافته نشان داده است که دانش و فناوری، محور توسعه بوده و به ندرت می‌توان کشوری را یافت که توسعه آن مبنای دیگری داشته باشد (تاج‌الدینی و زراعت‌پیشه، ۱۳۹۴: ۹). به‌علاوه «کارآفرینی» یا به واقع کلام، مفهوم «ارزش‌آفرینی» علی‌رغم پیشینه طولانی که به حدود پنج قرن می‌رسد، هنوز هم آن‌چنان که باید جایگاه والا و ارزشمند خود را احراز نکرده است؛ به‌ویژه در ایران که با داشتن توانمندی‌ها و امکانات بالقوه، زمینه‌های بکر و فرصت‌های پرشماری وجود دارد که نیازمند آن است تا فردی ارزش‌آفرین یا سازمانی کارآفرین، موانع و مشکلات را به فرصت تبدیل کند، خلأها و فرصت‌ها را بشناسد و با بهره‌گیری از خلاقیت که جوهره کارآفرینی است، محصولات و خدمات جدید را تولید و عرضه کند (یاوری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۷). توضیح آن‌که از دیدگاه برخی دانشمندان کارآفرینی بر سه نوع است: کارآفرینی منابع‌محور، کارآفرینی تجربه‌محور و کارآفرینی دانش‌محور (انتظاری و صالحی، ۱۳۹۳: ۱۶). و طبق تعریف، یک نظام اقتصادی که به‌طور مستقیم بر تولید، توزیع و استفاده از دانش متکی باشد، اقتصاد دانش‌بنیان نامیده می‌شود (سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه، ۱۹۹۶). از دیدگاه اقتصاد دانش‌بنیان، کارآفرینی دانش‌بنیان می‌تواند به عنوان یک سازوکار ضروری واسطه، بین خلق دانش و نوآوری، و تبدیل آن‌ها به فعالیت اقتصادی و ارزش درک شود. کارآفرینی دانش‌بنیان، کلیدی برای شکل‌گیری شغل جدید است به‌علاوه راه‌حل مناسبی برای بحران بیکاری دانش‌آموختگان تحصیلات عالی و موتور قدرت‌مندی برای توسعه مبتنی بر دانش و ساخت اقتصاد دانش‌بنیان در ایران است (انتظاری، ۲۰۱۵: ۸). در چند سال اخیر و با شدت یافتن تحریم‌های یک جانبه و غیرانسانی غرب علیه جمهوری اسلامی ایران با هدف متوقف کردن جمهوری اسلامی ایران، واژه‌ی جدید «اقتصاد مقاومتی» به ادبیات اقتصادی کشور اضافه و به فراخور حال و روز اقتصاد کشورمان مورد بحث قرار گرفته است. این واژه اولین بار در دیدار کارآفرینان با مقام معظم رهبری در شهریور سال ۱۳۸۹ مطرح گردید. در همین دیدار، رهبر معظم انقلاب اقتصاد مقاومتی را معنا و مفهومی از کارآفرینی معرفی و برای نیاز اساسی کشور یعنی کارآفرینی نیز دو دلیل «فشار اقتصادی دشمنان»

و «آمادگی کشور برای جهش» معرفی نمودند (کامرانسی‌راد، ۱۳۹۳). از این رو و نظر به این‌که امروز جهان شاهد موج چهارم انقلاب صنعتی، یعنی دانش‌بنیانی است، ما نیز باید در راستای اقتصاد مقاومتی، همگام با این موج، تغییر و تحولی جدید در خود به وجود بیاوریم زیرا دیگر نمی‌توان با صنایع قدیمی و اقتصاد کهنه در برابر تهدیدات مصون ماند. علاوه بر تأکید بر اقتصاد دانش‌بنیان در چارچوب سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، اهمیت صنایع‌های تک و دانش‌بنیان در اسناد بالادستی از جمله سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور نیز مورد تأکید قرار گرفته است (صالحی، ۱۳۹۵). با این وجود، هم‌اکنون ایران رتبه ۱۸۵ جهان و چهاردهم خاورمیانه را در بخش کارآفرینی دارد. علل پایین بودن رتبه کارآفرینی ایران، تمایل جوانان به کار کردن برای دیگران، نداشتن میل به کارآفرینی و احساس عدم توانایی می‌باشد که وظیفه مسئولین اتخاذ سیاست‌هایی است که باعث بوجود آوردن انگیزه و میل به تلاش و کارآفرینی در بین جوانان می‌شود (ریاحی، ۱۳۹۵). در این شرایط، مقابله امروز نظام استکبار جهانی با کشور، به حوزه‌های اقتصادی کشیده شده است و بنابراین ضرورت شکل‌گیری اقتصادی مقاوم در مقابل هجمه‌های نظام استکبار غیر قابل انکار است (پیغامی، ۱۳۹۳: ۲۴). خلاصه ما در بحث کارآفرینی؛ عدم وجود مهارت‌های دانشی و فعالیت کارآفرینی بر مبنای دانش است (نوبخت، ۱۳۹۸). با وجود این جای خالی در کارآفرینی و همچنین تحریم‌های بین‌المللی توسط دشمنان، نیازمند یک مدل برای دانش‌بنیان شدن کارآفرینی در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی برای فراهم آوردن راهکاری برای پاسخ به این دو مسئله بودیم. بنابراین کارآفرینی دانش‌بنیان با ایفای نقش مؤثر در توسعه کسب و کار، توسعه اشتغال و رفاه و رشد اقتصاد، می‌تواند در توسعه کشورها نقش بسیار مهم و برجسته‌ای داشته باشد؛ و برای توسعه این امر می‌بایست زمینه‌های خاص و عام کارآفرینی دانش‌بنیان شناسایی و بر اساس آن به تدوین برنامه‌ای راهبردی پرداخته شود. علاوه بر این، کشف الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در وضعیت موجود، سبب می‌شود تا برنامه‌ریزان و خط‌مشی‌گذاران، مهم‌ترین مسائلی را که کارآفرینی کشور با آن‌ها مواجه است بشناسند و اولویت‌هایی را که باید مد نظر داشته باشند مشخص کنند زیرا لزوم آگاهی از وضعیت موجود و برنامه‌ریزی به منظور رسیدن به وضعیت مطلوب برای کشور ضروری است. بنابراین، با توجه به مطالب مطرح شده و نیز

تأکید مقام معظم رهبری بر دانش‌بنیانی و کارآفرینی، در اقتصاد مقاومتی، اقدام در جهت کشف الگوی مبین این پدیده، لزوم پژوهش در این زمینه را آشکار می‌سازد. با عنایت به نبود چنین الگویی، پژوهش حاضر عهده‌دار انجام آن با استفاده از راهبرد پژوهشی نظریه داده‌بنیاد است. با عنایت به نظریات مطرح شده، در این پژوهش برای مصاحبه‌شوندگان و خبرگان، چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌های آن به طور مختصر تشریح و نظریات ایشان در این چارچوب و برای رسیدن به اهداف اقتصاد مقاومتی سوگیری شد تا الگوی به‌دست آمده در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی بدست آید.

۲- اهداف و پرسش پژوهش

هدف غایی این پژوهش، خلق نظریه‌ای داده‌بنیاد درباره «کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی» بوده است. به‌طور خاص و نظر به طرح نظام‌مند راهبرد پژوهشی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد اهداف پژوهش بدین شرح می‌باشند: ۱. کاوش عناصر تشکیل‌دهنده الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی (مقوله اصلی، شرایط علی، زمینه، شرایط مداخله‌گر، راهبردهای کنش و کنش متقابل و پیامدها) و نیز ارائه روابط میان آن‌ها ۲. معرفی الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی.

از این رو پرسش پژوهش بدین گونه مطرح شد:

الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی چگونه است؟

۳- پیشینه پژوهش

در حوزه کارآفرینی دانش‌بنیان، در داخل کشور مقاله‌ای تحت عنوان «ساخت زیست‌بوم کارآفرینی دانش‌بنیان» توسط یعقوب انتظاری در سال ۱۳۹۳ منتشر گردیده که از مطالعات کتابخانه‌ای برای طراحی الگو استفاده شده است، اما در پژوهش حاضر علاوه بر استفاده از نظریات نخبگان در طراحی الگوی نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد، کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی مورد کاوش قرار گرفته است که این وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های قبلی می‌باشد. در پژوهش‌های خارجی نیز به طور مستقیم

به موضوع کارآفرینی دانش بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی پرداخته نشده است اما با مفاهیم مشابهی همچون رابطه کارآفرینی و تاب‌آوری اقتصادی و... مقالاتی ارائه شده است از جمله هی جینگ‌جونگ در رساله خود با عنوان تاثیر کارآفرینی در تاب‌آوری اقتصادی در سال ۲۰۱۵ چنین نتیجه گرفته است: «این مطالعه نشان می‌دهد که کارآفرینی می‌تواند یک عنصر مهم از تاب‌آوری اقتصادی باشد». همچنین در نظریه دیگری رابطه بین کارآفرینی و اقتصاد مقاومتی بدین‌گونه مطرح شده است: هر چه کارآفرینی گسترش پیدا کند تولید نیز افزایش می‌یابد و این همان اقتصاد مقاومتی است. تحریم‌های ظالمانه برای ملت ما می‌تواند یک فرصت هم باشد تا اقتصاد ملی شکوفا شود. این راهی است که باید با اعتماد دولت به مردم و نخبگان و پژوهشگران جامعه طی شود و برای تحقق اقتصاد مقاومتی باید به ظرفیت‌های مردمی داخل کشور همچون پژوهشکده‌های معتبر سهم و نقش داده شود (احمدی خطیر و آروین، ۲۰۱۶: ۱۷). در ادامه، پیشینه ارتباط بین عناصر موضوع پژوهش (کارآفرینی دانش بنیان، اقتصاد دانش بنیان و اقتصاد مقاومتی) مورد بررسی قرار گرفته است.

اکنون جمهوری اسلامی پس از دوران سخت‌افزاری با دوران هوشمندی و نرم‌افزاری مواجه است. تحریم‌های شدید اقتصادی و محدودیت‌های کسب و کار داخلی و ارتباطات خارجی دست و پا گیر، شرایطی را فراهم ساخته تا یک بار دیگر تفکر ناب ایرانی پا به عرصه وجود گذاشته و راه حلی غافل‌گیرانه و اساسی را برای مقابله با این‌گونه فشارها ارائه دهد. عرصه ظهور تفکر اقتصادی بر پایه مقاومت که از سوی رهبر انقلاب ترسیم شده است، بیانگر مجموعه تعاریف، شاخص‌ها و سیاست‌هایی است که اقتصاد ملی را براساس شرایط فشار و تحریم و کاهش وابستگی‌ها به خارج، فراهم ساخته و انعطاف‌پذیری را برای یک ملت به ارمغان می‌آورد. ایجاد شرایط کارآفرینی، نوآوری و توجه به افراد کارآفرین و خلاق و بالا بردن انگیزه تلاش و کوشش آن‌ها و تولید با ارزش افزوده، همگی از مهم‌ترین عناصر توسعه اقتصاد مقاومتی تلقی می‌شوند (موسوی، ۱۳۹۵). اولین بار پل‌رومر (۱۹۸۶) اقتصاددان برجسته دانشگاه استنفورد، تصریح کرد که بر خلاف نظریه اقتصادی نئوکلاسیک که در آن نیروی کار و سرمایه نقش کلیدی در تولید بازی می‌کنند، دانش به عنوان عامل سوم، نقش اساسی تری در اقتصادهای پیشرفته

بازی می‌کند. رومر اظهار داشت که دانش، یکی از قالب‌های اساسی سرمایه است و رشد اقتصادی پایدار و درازمدت تنها از طریق دانش‌بنیانی اتفاق می‌افتد. در اقتصادهای پیشرفته، ۶۰ درصد نیروی کار را کارکنان دانشی تشکیل می‌دهند. از جمله این افراد می‌توان به طراحان، معماران، پژوهش‌گران، مهندسان، معلمان و تحلیل‌گران اشاره کرد. بنابراین کشورهای پیشرفته و صنعتی به این نکته دست یافتند که برای رشد و توسعه هر چه بیشتر باید وارد مرحله نوینی از اقتصاد شوند، اقتصادی از جنس دانش‌بنیانی و این جاست که مبحث جدیدی از کارآفرینی مطرح می‌گردد یعنی کارآفرینی دانش‌بنیان (نوری و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۷). از آن‌جاکه بر طبق نظریات متعدد، کارآفرینی موتور محرکه اقتصاد است اکنون با طرح اقتصاد دانش‌محور، کارآفرینی دانش‌بنیان را می‌توان موتور محرکه اقتصاد دانش‌بنیان نامید (زارعی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲). در عصر حاضر عمده فعالیت‌های اقتصادی در کشورهای پیشرفته یا در زمینه دانش (تولید دانش، تبدیل دانش، توزیع دانش و ترویج دانش) یا مبتنی بر دانش هستند. در واقع این کشورها وارد فاز جدیدی از توسعه شده‌اند که اقتصاد دانش‌نمیده می‌شود. سیستم اقتصادی واقع در این فاز توسعه را اقتصاد مبتنی بر دانش یا اقتصاد دانش‌بنیان می‌گویند (انتظاری، ۱۳۸۱: ۲۸). اقتصاد دانش‌بنیان اقتصادی است که در آن دانش، کلید اصلی رشد اقتصادی است و در آن دانش کسب، تولید و انتشار پیدا می‌کند و به صورت کارا و مؤثری در افزایش توسعه اقتصادی استفاده می‌شود. از الزامات اقتصاد دانش، جمعیت تحصیل‌کرده و ماهری است که به خوبی بتواند، دانش را خلق و آن را از طریق کارآفرینی به کار گیرد (نبوی و معصومی، ۱۳۹۳: ۳۹). امروزه دانش به عنوان یکی از نیروهای بسیار موثر در تحولات اقتصادی و اجتماعی به شمار می‌آید زیرا فرآیند تولید و کارآفرینی تأثیرپذیری زیادی از سطح دانش بنیانی اقتصاد دارد و تولید و کارآفرینی مبتنی بر دانش به عنوان یک عامل ارتقاء اقتصاد دانش‌بنیان محسوب می‌گردد (ناظمان و اسلامی‌فر، ۱۳۸۹: ۱۸۸). در این میان کشورهایی پیشروتر خواهند بود که سرمایه‌گذاری بیشتری بر روی ایجاد دانش جدید بکنند یعنی بهادادن به ایده‌های خلاقانه و اختراعات و ابداعات و این چنین است که نقش کارآفرینی دانش‌بنیان در چنین فضایی بیش از پیش آشکار می‌شود چرا که کارآفرینان همان‌هایی هستند که اقتصاد صنعتی و کشاورزی را به اقتصادی مبتنی بر دانش تبدیل کرده‌اند

(قاسمی و سلطانی نژاد، ۱۳۹۷: ۱۷). از آنجا که عبور از اقتصاد وابسته به «منابع اولیه» و متکی بر «فروش مواد خام» و «کم فرآوری شده»، تنها از مسیر اقتصاد نوآور و تولید دانش بنیان میسر است، به ویژه برای اقتصاد کشورمان که «الهام بخشی در جهان اسلام» و «برخورداری از دانش پیشرفته» را هدف گرفته و در شرایطی که تحریم‌های اقتصادی علیه کشورمان شدت یافته است، توجه بیشتر به شرکت‌های دانش بنیان و کمک به توسعه و ارتقاء توانمندی آن‌ها، با هدف رهایی از فروش منابع طبیعی کشور و حرکت به سمت «تولید دانش بنیان» بیش از پیش ضرورت می‌یابد. به عبارت دیگر، راه «جهاد اقتصادی» و «اقتصاد مقاومتی»، از مسیر کارآفرینی دانش بنیان می‌گذرد (سلطان خواه، ۱۳۹۱). شکوفایی اقتصاد و رفع مشکلات موجود در زیر بخش‌های اقتصادی، از جمله مفاهیم مهم و اساسی برای اقتصاد دانش بنیان تلقی می‌شود که در اسناد فرادست قانونی جمهوری اسلامی ایران از جمله سند چشم‌انداز و سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، مورد توجه خاص واقع شده است (سوزنجی، ۱۳۹۰: ۳). از سوی دیگر کارآفرینی موتور تحول و توسعه اقتصاد، فرهنگ و جامعه است، رشد و فراگیری این پدیده می‌تواند به تحول و دگرگونی اساسی در اقتصاد ملی منجر شود. اکثر صاحب‌نظران در مجموع کارآفرینی را فرایند شناسایی فرصت‌های اقتصادی، ایجاد کسب‌وکار و شرکت‌های جدید نوآور و رشدیابنده، برای بهره‌برداری از فرصت‌های شناسایی شده می‌دانند که در نتیجه آن، کالاها و خدمات جدید عرضه می‌شود. جامعه‌ای که در بستر کارآفرینی حرکت می‌کند جامعه‌ای زنده، پویا و فعال است و به سادگی می‌تواند مشکلات و فشارهای بیرونی و درونی و تحریم‌ها را تحمل کرده و پشت‌سر بگذارد (نبوی و معصومی، ۱۳۹۳: ۳۹). و نکته‌ای که باید همواره در نظر داشت این است که برای دستیابی به اقتصاد دانش بنیان فقط تولید و توزیع دانش و پرداختن به آموزش و پژوهش کافی نیست بلکه نکته مهم، به کارگیری آن‌ها در استفاده از منابع اقتصادی به صورت مستمر و پایدار است. به عبارت دیگر، کاربردی کردن دانش و استفاده موثرتر از آن در گسترش ظرفیت‌ها و ارتقای درجه بهره‌برداری از منابع است که تحقق یک اقتصاد دانش بنیان را ممکن می‌سازد (شیبانی، ۱۳۹۵: ۲۶) و خلاصه کلام، معنای واقعی اقتصاد مقاومتی، کارآفرینی است و تحقق اقتصاد مقاومتی مستلزم کارآفرینی می‌باشد (صدری، ۱۳۹۶: ۲). از سوی دیگر اقتصاد یک کشور وقتی شکوفا می‌شود که

بستر لازم برای نوآوری و حضور در بازارهای رقابتی جهانی فراهم شود. حرکت به سوی نوآوری و ایجاد تغییر در ترکیب محصولات و خدمات در قلمرو فعالیت‌های کارآفرینی دانش‌بنیان قرار دارد. در کارآفرینی دانش‌بنیان، رشد اقتصادی و ایجاد اشتغال، متناسب با ظرفیت نوآوری تحقق می‌یابد. بدین معنی که دستاوردهای تحقیق و توسعه به طور پیوسته از طریق سرمایه‌گذاری به محصول، فرایند و یا سیستم‌های نوین تبدیل می‌گردد و دسترسی به ظرفیت‌های سرمایه‌گذاری برای کارآفرینان و پژوهش‌گران افزایش یافته، و این عامل مهمی در ایجاد نوآوری و بهره‌برداری از توان فناوری در اقتصاد ملی است (انتظاریان، ۱۳۹۴: ۲۴). بنابراین کارآفرینی دانش‌بنیان موجب توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و همچنین تقویت اقتصاد مقاومتی می‌شود و در مجموع می‌توان اظهار داشت تا کنون پژوهشی جهت مشخص کردن این الگو و زمینه‌ها و بستر کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی انجام نشده است. مقام معظم رهبری هم در سخنان خود بارها به رابطه بین علم، دانش، تولید دانش‌بنیان و کارآفرینی با اقتصاد مقاومتی اذعان داشته‌اند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: «اگر ما ان‌شاءالله بتوانیم بنیان‌گذاری کارهای اقتصادی بر پایه دانش را پیش ببریم و به وجه غالب اقتصاد کشور تبدیل کنیم، این نه تنها به کشور قدرت اقتصادی خواهد داد، بلکه قدرت سیاسی هم خواهد داد، قدرت فرهنگی هم خواهد داد. وقتی یک کشوری احساس کرد که با علم خود، با دانش خود می‌تواند زندگی خود را و ملت خود را اداره کند و به دیگر ملت‌ها خدمت برساند، احساس هویت می‌کند، احساس شخصیت می‌کند؛ این درست همان چیزی است که ملت‌های مسلمان امروز به آن احتیاج دارند» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار شرکت‌ها و فعالان تولید دانش‌بنیان، ۱۳۹۱). «ما باید یک اقتصاد مقاومتی واقعی در کشور به وجود بیاوریم، امروز کارآفرینی معنایش این است» (بیانات در دیدار جمعی از کارآفرینان سراسر کشور، ۱۳۸۹).

۴- چارچوب مفهومی پژوهش

با بررسی سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، می‌توان اظهار داشت که اقتصاد مقاومتی ده مؤلفه اصلی دارد که تحقق آن به تحقق این مؤلفه‌ها در جامعه بستگی دارد؛ مردم‌بنیادی،

عدالت محوری، دانش بنیانی، درون‌زایی، برون‌گرایی، پیش‌رو بودن، فرصت‌ساز بودن، مولد بودن، جهادی بودن، انعطاف‌پذیری (قربانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۱). از مجموع بیانات رهبر انقلاب نیز استفاده می‌شود که اقتصاد مقاومتی؛ اقتصادی بومی، برآمده از فرهنگ انقلابی، اسلامی و الگویی الهام‌بخش از نظام اقتصادی است که ضمن مقاوم‌سازی اقتصاد در برابر تهدیدهای نظام سلطه از توان تقویت اقتصاد و تحقق پیشرفت جهشی اقتصادی نیز برخوردار است. این نوع اقتصاد، عدالت‌بنیان، مردم‌بنیاد، دانش‌بنیان، پیشرو، فرصت‌ساز، مولد، درون‌زا، برون‌گرا، انعطاف‌پذیر و با رویکرد جهادی است (قویدل و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۱۴). با دقت در متن سیاست‌های ابلاغی اقتصاد مقاومتی نیز مشاهده می‌شود که در بندهای مختلف این سند بر توسعه کارآفرینی، دانش‌بنیانی، مشارکت مردم در اقتصاد، افزایش سهم تولید دانش‌بنیان، تقویت فرهنگ جهادی در کارآفرینی و... تاکید شده است. لازم به ذکر است در روش داده‌بنیاد، در جریان رمزگذاری‌ها، پژوهشگر با استفاده از نمونه‌گیری نظری و با توجه به مفاهیم پدیدار شده از دل داده‌ها، به گردآوری داده‌های جدید می‌پردازد که تصویر غنی‌تری از مفاهیم و مقوله‌ها پالایش شده و با طی این فرآیندها در نهایت، چارچوبی نظری پدیدار شود (دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶: ۷). بنابراین در پژوهش حاضر چارچوب مفهومی، همان چارچوب اقتصاد مقاومتی است و از طریق مصاحبه با خبرگان و با در نظر گرفتن مفاهیم و مؤلفه‌های فوق، منجر به پدیدار شدن نظریه کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی خواهد شد.

۵- روش‌شناسی پژوهش

راهبرد پژوهشی مورد استفاده در این پژوهش، «نظریه‌پردازی داده‌بنیاد» است. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، به طور کلی، رهیافتی است برای بررسی نظام‌مند داده‌های کیفی (نظیر مصاحبه‌های پیاده شده و پروتکل‌های مشاهده‌ها)، با هدف تولید نظریه (دانایی‌فرد و امامی، ۱۳۸۶: ۷). خردمایه استفاده از این راهبرد، به کاربری آن باز می‌گردد؛ راهبرد پژوهشی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، روشی نظام‌مند و کیفی برای خلق نظریه‌ای است که در سطحی گسترده، به تبیین فرآیند، کنش یا کنش متقابل موضوعی با هویت مشخص می‌پردازد (کراسول، ۲۰۰۰: ۸). از آنجا که کاوش الگوی کارآفرینی

دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی و خلق نظریه جدید، مطلوب این پژوهش بود، لذا راهبرد نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد انتخاب شد تا با این مطلوب سازگاری داشته باشد. بر اساس این طرح، برای تحلیل داده‌های کیفی گردآوری شده لازم است تا سه مرحله «کدگذاری باز، محوری و انتخابی» سپری شوند تا در نهایت، پارادایمی منطقی یا تصویری عینی (الگو) از نظریه خلق شده ارائه گردد (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸: ۵۳). از آنجا که پایه‌های اصلی ساختن نظریه مفاهیم هستند، لازم است در نظریه داده‌بنیاد سازوکاری تعبیه شود تا مفاهیم شناسایی و بر حسب خصوصیات و ابعادشان بسط داده شوند. این سازوکار در کدگذاری باز انجام می‌شود؛ به طوری که پژوهش‌گر از دل داده‌های خام اولیه، مقوله‌های مقدماتی را در ارتباط با پدیده مورد بررسی از طریق مصاحبه و سؤال کردن درباره داده‌ها، مقایسه موارد، رویدادها و دیگر حالات پدیده‌ها، برای کسب شباهت‌ها و تفاوت‌ها استخراج می‌کند. در مرحله بعد (کدگذاری محوری)، پژوهش‌گر یکی از مقوله‌ها را محور فرآیند در حال بررسی و اکتشاف قرار می‌دهد (پدیده اصلی) و سپس مقوله‌های دیگر را به آن ارتباط می‌دهد؛ این مقوله‌ها عبارتند از شرایط علی (علل موجهه پدیده اصلی)، راهبردها (کنش یا کنش‌های متقابل که برای کنترل، اداره، برخورد و پاسخ به پدیده اصلی انجام می‌شوند)، بستر یا زمینه (شرایط بسترساز خاص مؤثر در راهبردها)، شرایط مداخله‌گر (شرایط بسترساز عام مؤثر در راهبردها) و پیامدها (رهاورد به کار بستن راهبردها).

در این پژوهش ۱۵ نفر از اساتید اقتصاد و مدیریت و نیز ۱۰ نفر از کارآفرینان و مدیران شرکتهای دانش‌بنیان و مدیران دولتی مرتبط به عنوان خبرگان پژوهش انتخاب شدند؛ به منظور انجام نمونه‌گیری، از نمونه‌گیری نظری استفاده شد؛ نمونه‌گیری نظری، نوعی نمونه‌گیری هدف‌مند است که پژوهش‌گر را در خلق یا کشف نظریه یا مفهیمی که ارتباط نظری آن‌ها با نظریه در حال تکوین به اثبات رسیده است، یاری می‌کند (بازرگان، ۱۳۸۷: ۳۸). ابزار گردآوری داده‌ها در این مرحله از پژوهش، مصاحبه‌هایی رودررو و عمیق بود که با طرح پرسش‌هایی باز، بین ۳۰ تا ۸۰ دقیقه انجام شد؛ گاه مصاحبه‌ها به منظور به اشتراک‌گذاری یافته‌های مقدماتی، تکمیل و اصلاح داده‌ها، تکرار نیز می‌شدند. از مشارکت‌کنندگان درباره پدیده مورد مطالعه، چگونگی تحقق و خروجی‌های آن سؤال

می‌شد. شایان ذکر است از بیانات رهبر معظم انقلاب نیز از زمان ارثه نظر درباره اقتصاد مقاومتی تا زمان انجام پژوهش استفاده شد. نمونه‌گیری نظری تا رسیدن مقوله‌ها به اشباع نظری ادامه یافت؛ اشباع نظری مرحله‌ای است که در آن داده‌های جدیدی در ارتباط با مقوله پدید نمی‌آیند (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸: ۴۶). هم‌زمان با گردآوری داده‌ها کدگذاری آن‌ها نیز انجام می‌گرفت. همان‌طور که اشاره شد در ابتدای مصاحبه‌ها، برای مصاحبه شونده‌گان و خبرگان، چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌های آن به طور مختصر تشریح و نظریات ایشان در این چارچوب و برای رسیدن به اهداف اقتصاد مقاومتی پرسیده شد لذا همه مصاحبه‌ها در فضای مفهومی اقتصاد مقاومتی گرفته شده است.

۶- رویه کدگذاری و گردآوری داده‌ها

این قسمت بر اساس داده‌های کیفی برآمده از تحلیل مصاحبه‌های انجام شده با مشارکت‌کنندگان پژوهش مورد مطالعه، به مدل نظری و الگوی مستخرج از دل این داده‌ها در چارچوب طرح نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد اختصاص داده شده است. در این راستا، نخست مقوله‌ها از فرآیند کدگذاری باز مصاحبه‌های خبرگان، به دست آمده و سپس اجزای پارادایم کدگذاری محوری شامل؛ شرایط علی، پدیده اصلی، راهبرد، زمینه، شرایط مداخله‌گر و پیامدها، به تفکیک و بر اساس مقوله‌های زیرمجموعه خود طرح و در نهایت طبق کدگذاری انتخابی به هم پیوند داده شده و سیر داستان ترسیم گشته است. در کدگذاری باز، نمونه‌گیری باز انجام می‌شود؛ به عنوان پژوهش‌گر، هنوز مطمئن نیستیم که کدام مفاهیم از دیدگاه نظری مناسب‌اند؛ از این رو، بدون توجه به تفاوت‌های افراد، به صورت باز برخورد می‌کنیم و بر تعداد مصاحبه‌ها می‌افزاییم تا پس از مصاحبه‌های هر روز و تحلیل آن‌ها، به تدریج به فهرست اصلی سؤالها و افراد خاصی که باید به صورت ویژه با آن‌ها مصاحبه کنیم، دست یابیم (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸: ۷۶). در کدگذاری محوری، درباره هر یک از مقوله‌ها و ارتباط میان آن‌ها حدس‌هایی مقدماتی زده می‌شود و برای اعتبارسنجی آن‌ها پرسش‌های جدیدی طرح می‌گردند؛ ضمن اینکه باید مقایسه‌های جدیدی هم انجام شوند. افرادی باید انتخاب شوند که بیشترین اطلاعات را

برای گردآوری داده‌های مربوط به تنوع در طول ابعاد مقوله‌ها فراهم می‌سازند (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸: ۷۶). در کدگذاری انتخابی، نمونه‌گیری ممیز انجام می‌شود؛ هدف از این نمونه‌گیری بیشینه کردن فرصت تأیید سیرداستان و ارتباط میان مقوله‌ها و نیز پر شدن خلأهای موجود در مقوله‌های ضعیف و نارساست که این به معنای مراجعه احتمالی به مشارکت‌کنندگان پیشین یا مشارکت‌کنندگان جدیدی است که واجد اطلاعات لازم هستند (استراوس و کوربین، ۱۹۹۸: ۷۷).

از دل تحلیل داده‌های کیفی، پارادایم کدگذاری محوری را تدوین و بر اساس آن، خط ارتباطی میان مقوله‌های پژوهش شامل شرایط علی، مقوله محوری، زمینه، شرایط مداخله‌گر، راهبرد کنش و کنش متقابل و پیامدها مشخص شد. شکل ۱ پارادایم کدگذاری محوری (الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی) را نشان می‌دهد. در ادامه، کدگذاری انتخابی را پی‌ریزی و به بررسی و شرح اجزای مدل پژوهش پرداخته می‌شود.

شرایط علی

بر اساس دیدگاه مشارکت‌کنندگان پژوهش، مقوله «نبرد اقتصادی» در دو حوزه، جنگ اقتصادی از سوی دشمنان به وسیله تحریم و فشار سیاسی - اقتصادی و نیز نبرد رقابتی در روند توسعه اقتصاد جهانی (موج انقلاب چهارم صنعتی؛ دانش‌بنیانی) به عنوان مؤلفه‌های شرایط علی پدیده مورد مطالعه پژوهش در چارچوب مفاهیم اقتصاد مقاومتی شناسایی شد.

مقوله (پدیده) اصلی

به زعم پژوهش‌گر و برآمده از دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان پژوهش، مقوله اصلی می‌بین پدیده کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی، «انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش» است؛ مقصود از این مقوله، بروز تمایل در بدنه نظام، مسئولین و توده مردم برای اصلاح نظام اقتصادی و انجام اقدامات لازم مقاوم‌ساز و صیانت‌بخش در جهت پیروزی در نبرد اقتصادی یادشده است.

بر اساس آنچه درباره شرایط علی و مقوله اصلی مبین کارآفرینی دانش بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی طرح شد، اولین گزاره حکمی پژوهش به شرح زیر شکل می‌گیرد:

گزاره حکمی ۱: نبرد اقتصادی از طریق مؤلفه‌های جنگ اقتصادی از سوی دشمنان به وسیله تحریم و فشار سیاسی - اقتصادی و نیز نبرد رقابتی در روند توسعه اقتصاد جهانی (موج انقلاب چهارم صنعتی؛ دانش بنیانی)، شرایط علی برای انگیزه مقاوم سازی اقتصاد متکی بر دانش محسوب می‌شوند.

راهبرد کنش و کنش متقابل

با توجه به نظر خبرگان، در چارچوب مفاهیم و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی، یکی از راهبردهای پاسخ به انگیزه مقاوم سازی اقتصاد متکی بر دانش، کارآفرینی دانش بنیان است؛ یعنی برای مقاوم سازی اقتصاد در برابر تحریم‌های اقتصادی و همچنین رقابت پذیری در صحنه بین‌المللی، کارآفرینی دانش بنیان؛ در تجارت، تولید (صنعت و کشاورزی) و خدمات، راهبرد مناسبی است.

به این ترتیب، دومین گزاره حکمی به شرح زیر صورتبندی می‌شود:

گزاره حکمی ۲: کارآفرینی دانش بنیان، راهبردی برای اجابت و ارضای انگیزه مقاوم سازی اقتصاد متکی بر دانش است.

بستر

این طور نیست که انگیزه مقاوم سازی اقتصاد متکی بر دانش در هر زمان و شرایطی در جمهوری اسلامی ایران شکل بگیرد، لاجرم سبب بروز کارآفرینی دانش بنیان شود؛ برخی ویژگی‌ها و الزامات هستند که سبب ایجاد زمینه و بستری خاص برای تحقق و بروز کارآفرینی دانش بنیان در راستای مقاوم سازی اقتصاد می‌شوند. بنا به مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان این بستر شامل همت، عزم و اراده راسخ برای مؤلفه‌هایی است که شرح آن در شکل ۱ آمده است.

با توجه به توضیح این قسمت، شانزده مقوله مطرح شده، می‌تواند باعث بروز و توسعه کارآفرینی دانش بنیان شود. به این ترتیب، سومین گزاره حکمی به شرح زیر رقم می‌خورد:

بستر (زمینه) (شرایط خاص)

همت، عزم راسخ و اراده جدی برای:

تشکیل اتاق جنگ اقتصادی؛ تهیه برنامه عملیاتی آموزش مفاهیم اقتصادی و کارآفرینی و مهارت آموزی در همه سطوح جامعه؛ گسترش دانشگاه‌های کارآفرین (تبدیل علم به فناوری و جنبش تولید دانش و ایده)؛ برنامه‌ریزی برای فرهنگ‌سازی اقتصادی و دغدغه شدن اقتصاد و کارآفرینی برای تک‌تک افراد جامعه؛ ایجاد الزامات نهادی مورد نیاز کارآفرینی و توسعه اقتصادی؛ آینده‌کاوی در راستای کارآفرینی، رشد اقتصادی و تشخیص نیازهای آینده و میان‌برهای پیشرفت؛ ارزیابی قوانین موجود، اصلاح و تدوین و اجرائی قوانین منسجم اقتصادی و ثبات در سیاست‌های اقتصادی و یکپارچگی و هماهنگی کامل سازمان‌های مرتبط در حوزه دانش‌بنیان؛ توسعه روحیه خودباوری و فرهنگ مقاومت و رویکرد جهادی در اجرای اثربخش سیاست‌های اقتصاد مقاومتی؛ ایجاد زیست بوم کارآفرینی دانش‌بنیان؛ جلب مشارکت مردم در فعالیت‌های اقتصادی و توانمندسازی بخش خصوصی؛ اجرای فرآیند تخریب سازنده (تعویض ساختارهای اقتصادی و قوانین فرسوده و سازمان‌دهی مجدد عوامل در اقتصاد)؛ تخصیص صحیح منابع مالی، غیر مالی و مشوق‌ها؛ اهمیت دادن به نخبگان در همه استان‌ها به معنای واقعی؛ انتقال بخشی نیروها و منابع مولد؛ بازنگری و عملی کردن نقشه جامع علمی و نقشه توسعه کارآفرینی کشور؛ رویکرد علمی و دانشی در همه ابعاد و مراحل کارآفرینی

شکل ۱ پارادایم کدگذاری محوری

(الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی)

گزاره حکمی ۳: تشکیل اتاق جنگ اقتصادی؛ تهیه برنامه عملیاتی آموزش مفاهیم اقتصادی و کارآفرینی و مهارت‌آموزی در همه سطوح جامعه؛ گسترش دانشگاه‌های کارآفرین (تبدیل علم به فناوری و جنبش تولید دانش و ایده)؛ برنامه‌ریزی برای فرهنگ‌سازی اقتصادی و دغدغه شدن اقتصاد و کارآفرینی برای تک‌تک افراد جامعه؛

ایجاد الزامات نهادی مورد نیاز کارآفرینی و توسعه اقتصادی؛ آینده کاوی در راستای کارآفرینی، رشد اقتصادی و تشخیص میان‌برهای پیشرفت؛ ارزیابی قوانین موجود، اصلاح و تدوین و اجرای قوانین منسجم اقتصادی و ثبات در سیاست‌های اقتصادی و یکپارچگی و هماهنگی کامل سازمان‌های مرتبط در حوزه دانش‌بنیان؛ توسعه روحیه خودباوری و فرهنگ مقاومت و رویکرد جهادی در اجرای اثربخش سیاست‌های اقتصاد مقاومتی؛ ایجاد زیست بوم کارآفرینی دانش‌بنیان؛ جلب مشارکت مردم در فعالیتهای اقتصادی و توانمندسازی بخش خصوصی؛ اجرای فرآیند تخریب سازنده (تعویض ساختارهای اقتصادی و قوانین فرسوده و سازمان‌دهی مجدد عوامل در اقتصاد)؛ تخصیص صحیح منابع مالی، غیر مالی و مشوق‌ها؛ اهمیت دادن به نخبگان در همه استان‌ها به معنای واقعی؛ انتقال بخشی (جابجایی نیروها از بخش‌های با ارزش افزوده کمتر به بخش‌های دانشی و با ارزش افزوده بیشتر) نیروها و منابع مولد؛ بازنگری و عملی کردن نقشه جامع علمی و نقشه توسعه کارآفرینی کشور؛ رویکرد علمی و دانشی در همه ابعاد و مراحل کارآفرینی؛ زمینه و بستری خاص برای بروز کارآفرینی دانش‌بنیان فراهم می‌آورند.

شرایط مداخله‌گر

در بروز هر پدیده‌ای عواملی محیطی نقش دارند و به‌عنوان شرایط مداخله‌گر شناخته می‌شوند. در این پژوهش مقوله‌هایی که تحت اختیار نبوده و در شکل‌گیری کارآفرینی دانش‌بنیان یاری رساننده و یا مانع محسوب می‌شدند در بیان خبرگان طرح گردید. در نتیجه شرایط مداخله‌گر و به یک معنا بستر عام برای بروز کارآفرینی دانش‌بنیان - به عنوان راهبردی برای اجابت انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد- به شرح مراتب فوق (شکل ۱) فراهم می‌شود. لذا گزاره حکمی زیر طرح می‌گردد:

گزاره حکمی ۴: شرایط مداخله‌گر؛ تأکیدات مقام معظم رهبری در خصوص اقتصاد و کارآفرینی، گفتمان استقلال طلبی انقلاب اسلامی و مبانی ارزشی اقتصاد اسلامی، فرصت‌ها و ظرفیتهای اقتصادی و نیروی انسانی تحصیل کرده و نخبگان کشور، اصول اقتصادی قانون اساسی و سند چشم‌انداز، و ناکارآمدی و عمل کرد نامناسب عوامل داخلی (تولیدکننده، مصرف‌کننده، مسئولین) بستری عام را برای بروز کارآفرینی دانش‌بنیان پدید می‌آورند.

پیامدها

وقتی کارآفرینی دانش‌بنیان، در پاسخ به انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش، به عنوان راهبرد مطرح و موانع برطرف شد، و نیز فضای کشور مشوق و حامی این اقدام شد، پیامدهایی بر آن مترتب می‌شود که در صحبت‌های خبرگان مطرح شدند. به این ترتیب، آخرین گزاره حکمی نیز به شرح زیر صورتبندی می‌شود:

گزاره حکمی ۵: کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی پیامدهای؛ تقویت اقتصاد بدون نفت، تقویت تولید ملی، اقتصاد مقاوم و تحریم‌شکن؛ استقلال اقتصادی، اقتدار سیاسی، استقلال نظامی؛ بهبود بهره‌وری در کشاورزی، صنعت و تجارت و توسعه اشتغال پایدار؛ توسعه تکنولوژی و توسعه فناوری نرم؛ جذب متخصصان در داخل کشور، پیشرفت اقتصاد دانش‌بنیان، رقابت‌پذیری در اقتصاد جهانی؛ عدالت اجتماعی، رفاه عمومی؛ الهام بخشی الگوی اقتصادی اسلام برای دنیا را به دنبال دارد.

۷- یافته‌های پژوهش

در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد پاسخ به پرسش پژوهش، همان الگوی بدست آمده و عناصر آن می‌باشد. در حقیقت، یافته‌های پژوهش؛ مقوله‌ها و مؤلفه‌های آن می‌باشند که در قالب الگو بیان شده‌اند (دانایی فرد و امامی، ۱۳۸۶: ۹۱). در این پژوهش، در راستای نیل به اهداف و نیز پاسخ به پرسش پژوهش، پس از اجرای راهبرد پژوهشی کیفی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، الگوی کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی و عناصر آن مطابق شکل ۱ با اجزای آن استخراج گردید که به اختصار بیان می‌گردند. لازم به توضیح است از آن‌جا که در روش داده‌بنیاد، نظریه جدیدی بوجود آمده است لذا همه یافته‌ها قابل مقایسه با ادبیات پیشین نبوده و برای بررسی کامل بایستی در پژوهش‌های آتی مورد بررسی کمی و ارزیابی قرار گیرند.

مقوله اصلی: انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش؛ پدیده اصلی مبین کارآفرینی دانش‌بنیان است، بر اساس این مقوله، مردم و مسئولین تمایل دارند برای داشتن اقتصادی مقاوم و دانشی، راهبرد کارآفرینی دانش‌بنیان را اجرا کنند.

شرایط علی: آب‌شخور اصلی برانگیختگی انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش، مقوله «نبرد اقتصادی» در حوزه‌های، جنگ اقتصادی از سوی دشمنان به‌وسیله تحریم و فشار سیاسی - اقتصادی و نیز نبرد رقابتی در روند توسعه اقتصاد جهانی (موج انقلاب چهارم صنعتی؛ دانش‌بنیانی) است. از یک سو، جنگ اقتصادی علیه ایران، سابقه‌ای طولانی دارد و در واقع بیش از چند دهه است که دشمن، طرح‌های زیادی را برای از پای درآوردن اقتصاد ایران، تعریف و طراحی کرده است و مقاوم‌سازی اقتصاد با حمایت از تولید، ایجاد ارزش افزوده حداکثری و تامین نیازهای اساسی و استراتژیک در داخل کشور با استفاده از راهکار کارآفرینی از مولفه‌هایی است که با اتکالی به آن می‌توان در این نبرد بر دشمن غلبه کرد. مقام معظم رهبری نیز در دیدار با کارگران و کارآفرینان تنها راه مقابله با جنگ اقتصادی را حمایت از کالای ایرانی و تکیه بر توانمندی‌ها و ظرفیت‌های داخلی و چشم‌ندوختن به بیگانگان و رفع مشکلات مرتبط با حوزه فعالیت تولید و کارآفرینی در کشور عنوان فرموده‌اند.

از سوی دیگر، موج انقلاب چهارم صنعتی جهان یا دانش‌بنیانی کشورهای جهان را وارد یک جنگ رقابتی برای کسب بازارها و توسعه اقتصاد بر پایه دانش نموده است. کوتاه سخن آنکه، جنگ اقتصادی همه جانبه دشمن و نیز ادراک رقابت کنونی اقتصادها بر پایه دانش، سبب ظهور انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش می‌شود.

راهبرد: یکی از راهبردهای اجابت انگیزه مزبور، کارآفرینی دانش‌بنیان است. در این راهبرد، ضمن تقویت اقتصاد از طریق تولید و کارآفرینی، دانش‌بنیانی آن، موجب توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و رقابت‌پذیری در صحنه نبرد رقابت دانش‌بنیانی می‌شود.

در همین ارتباط نظریه‌ای بدین‌گونه مطرح شده است: اقتصاد یک کشور وقتی شکوفا می‌شود که بستر لازم برای نوآوری و حضور در بازارهای رقابتی جهانی فراهم شود. حرکت به سوی نوآوری و ایجاد تغییر در ترکیب محصولات و خدمات در قلمرو فعالیت‌های کارآفرینی دانش‌بنیان قرار دارد. در کارآفرینی دانش‌بنیان، رشد اقتصادی و ایجاد اشتغال، متناسب با ظرفیت نوآوری تحقق می‌یابد. بدین معنی که دستاوردهای تحقیق و توسعه به طور پیوسته از طریق سرمایه‌گذاری به محصول، فرایند و یا سیستم‌های نوین تبدیل می‌گردد و دسترسی به ظرفیت‌های سرمایه‌گذاری برای کارآفرینان و پژوهش‌گران

افزایش یافته، و این عامل مهمی در بهره‌برداری از توان فناوری و نوآوری در رشد اقتصاد ملی است (انتظاریان، ۱۳۹۴).

بستر: آنچه باعث می‌شود انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش در بعضی از فعالین اقتصادی و سایر اقشار مردم به کارآفرینی دانش‌بنیان منجر شود، همت، عزم راسخ و اراده جدی برای انجام یک سلسله اقدامات از یک سو (بستر) و وجود پاره‌ای محرک‌های محیطی و نیز برخی موانع در این مسیر از سوی دیگر (شرایط مداخله‌گر) است.

یافته‌های پژوهش نشان داد کارآفرینی دانش‌بنیان، برای اینکه بتواند به درستی و سهولت اجرایی شود و پاسخی برای انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش باشد به شانزده مؤلفه نیاز دارد؛ از نظر خبرگان مصاحبه‌شونده این مؤلفه‌ها بیشترین تاثیر را روی این راهبرد دارند و بستری مناسب برای اجرای راهبرد کارآفرینی دانش‌بنیان محسوب می‌شوند. به‌عنوان نمونه طبق نظر عسکری (۱۳۹۱) برای آن که کارآفرینی بومی، خودکفا و متکی بر توانایی‌های داخلی و دانشی داشته باشیم باید از تربیت نیروی انسانی در دانشگاه‌ها، مراکز فنی و حرفه‌ای و هنرستان‌ها و حتی از آموزش ابتدایی کار را آغاز کنیم تا نیروی انسانی مورد نیاز در دهه آینده و حتی دو دهه آینده را از حالا تربیت کنیم. در پژوهش حاضر نیز از زمینه‌های اجرای کارآفرینی دانش‌بنیان، تهیه برنامه عملیاتی آموزش مفاهیم اقتصادی و کارآفرینی و مهارت‌آموزی در همه سطوح جامعه؛ گسترش دانشگاه‌های کارآفرین (تبدیل علم به فناوری و جنبش تولید دانش و ایده)؛ برنامه‌ریزی برای فرهنگ‌سازی اقتصادی و دغدغه‌شدن اقتصاد و کارآفرینی برای تک‌تک افراد جامعه، بدست آمده که منطبق بر نظریه مطرح شده می‌باشد. در جای دیگر رحمانی (۱۳۹۷) این‌گونه بیان کرده که امروز راه پیروزی در جبهه اقتصادی، جلب مشارکت مردم و به پای کار آوردن آنها است و سنگ‌های جبهه امروز، واحدهای تولیدی هستند که باید در تقویت و توانمندی آنها از هیچ کوششی دریغ ننماییم. که این مطلب منطبق با مؤلفه؛ جلب مشارکت مردم در فعالیت‌های اقتصادی و توانمندسازی بخش خصوصی؛ در بستر کارآفرینی دانش‌بنیان است.

شرایط مداخله‌گر: در کنار بستر شکل‌گیری کارآفرینی دانش‌بنیان، شرایط مداخله‌گر موجبات فراهم آمدن زمینه‌ای عام را برای رخداد این راهبرد فراهم می‌سازند. عمل‌کرد

نامناسب عوامل داخلی (تولیدکننده، مصرف‌کننده، مسئولین) یکی از شرایط مداخله‌گر است که مانع اجرای راهبرد کارآفرینی دانش‌بنیان می‌شود و در این میان عملکرد نامناسب مسئولین موجب تشدید این وضعیت می‌شود. در این زمینه عطایی (۱۳۹۱: ۶۴) این گونه بیان کرده: دولت به عنوان متولی اصلی و مستقیم اداره کشور، نقش برجسته‌ای در کمک به کارآفرینی و تولید کالا دارد، پیچیدگی غیرمنطقی مجوزهایی که بر سر راه تولیدکننده ایرانی وجود دارد، یکی از عوامل اصلی از بین رفتن بستر مناسب کارآفرینی و فعالیت تولیدی سالم است. مقررات زائد و دست‌وپا گیر، عدم شفافیت در قوانین و بروکراسی تنبل باعث دشوار شدن ورود به بازار تولید شده است.

همچنین، عواملی که متأثر از دستورات دین اسلام و حاکمان دینی است و به استقلال مسلمین و نبودن تحت سیطره دشمنان دستور می‌دهد، از یک سو و اسناد بالادستی و متخصصین کشور از سوی دیگر عواملی هستند که شرایط را به طور عام برای این راهبرد فراهم می‌کنند. هادوی کاشانی (۱۳۹۴: ۵۳) در این باره نوشته: در متون دینی ما گزاره‌هایی است که فراتر از علت‌های مادی در اقتصاد، به عوامل معنوی اشاره دارند. مفاهیم زیبایی چون تقوا، برکت، روزی بدون حساب معمولاً مورد غفلت واقع می‌شوند. دولت اگر در جهت تقوای عمومی جامعه و اشاعه فرهنگ دینی گام‌های مؤثر و با برنامه‌ای بردارد، آنگاه وعده خداوند که برکاتش را نازل می‌کند محقق خواهد شد.

پیامدها: متأثر از اجرایی شدن راهبرد کارآفرینی دانش‌بنیان در جامعه، و بستر و شرایط مداخله‌گر در بروز آن، پیامدهایی حاصل می‌شود. این پیامدها از آن جایی حائز اهمیت هستند که نشان دهنده نتایجی است که از اجرای کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی انتظار می‌رفت و نشان دهنده درستی انتخاب این راهبرد به شمار می‌روند. از جمله این پیامدها، تقویت اقتصاد بدون نفت، تقویت تولید ملی، اقتصاد مقاوم و تحریم‌شکن؛ جذب متخصصان در داخل کشور، پیشرفت اقتصاد دانش‌بنیان، رقابت‌پذیری در اقتصاد جهانی است. این یافته‌ها مؤید نظریات پیشین است که در چارچوب نظری ذکرش گذشت و از جمله پیامدهای این راهبرد محسوب می‌شوند. استقلال اقتصادی، اقتدار سیاسی، استقلال نظامی؛ عدالت اجتماعی، رفاه عمومی؛ الهام بخشی الگوی اقتصادی اسلام برای دنیا، سایر پیامدها محسوب می‌شوند و بهبود بهره‌وری در کشاورزی، صنعت

و تجارت و توسعه اشتغال پایدار؛ توسعه تکنولوژی و توسعه فناوری نرم، از پیامدهای بعدی این راهبرد قلمداد می‌شوند.

یافته‌های بدست آمده در پژوهش و نظریات مطرح شده در ابتدای پژوهش، نشان می‌دهد رابطه منطقی بین پیامدها و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی وجود دارد و درستی الگوی بدست آمده در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی تقویت می‌شود.

همچنین نظریه دیگری در این زمینه بدین گونه مطرح شده که مؤید نتایج پژوهش حاضر است: دامنه تاثیرات کارآفرینی بر جامعه بسیار وسیع است. از تغییر در ارزش‌های سیاسی و اجتماعی تا رشد شتابان اقتصادی. محققین تغییرات مختلفی را که کارآفرینی در یک جامعه ایجاد می‌کند بررسی کرده و آثار آن را از دیدگاه‌های متفاوت مورد بحث قرار داده‌اند. برخی از این تاثیرات عبارتند از اشتغال‌زایی، انتقال تکنولوژی، ترغیب و تشویق سرمایه‌گذاری، شناخت، ایجاد و گسترش بازارهای جدید و رقابت‌پذیری، تقویت اقتصاد ملی و افزایش رفاه (احمدپور داریانی و مقیمی، ۱۳۹۵: ۶۹).

بنابراین پرسش پژوهش به نحوی که گذشت پاسخ داده شد اما با توجه به این که پژوهش حاضر با استفاده از روش داده‌بنیاد، نظریه جدیدی را معرفی نموده است، توصیه می‌شود عناصر آن به طور کمی مورد بررسی قرار گرفته و آنگاه با نظریات موجود در صورت وجود مقایسه شوند.

۸- بحث و نتیجه‌گیری

مقابله امروز نظام استکبار جهانی با کشور جمهوری اسلامی ایران، به حوزه‌های اقتصادی کشیده شده است، بنابراین ضرورت شکل‌گیری اقتصادی مقاوم در مقابل حمله‌های نظام استکبار غیرقابل انکار است. در اجرای اقتصاد مقاومتی اهداف و پیامدهایی مدنظر است که می‌توان آنها را در فوائد و نتایج حاصل از کارآفرینی و دانش‌بنیانی یافت. با توجه به نتایج بررسی‌های مورد اشاره و بیانات رهبر معظم انقلاب و نظرات اندیشمندان، می‌توان به اثرات مثبت و سازنده کارآفرینی بر اقتصاد مقاومتی و لزوم و اهمیت توسعه کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی در کشور پی برد.

هدف نهایی از انجام این پژوهش، خلق نظریه‌ای داده‌بنیاد درباره کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی، و کاوش فرآیند آن بود. از سوی دیگر، برآیند نتایج مطالعات و پژوهش‌هایی که رابطه کارآفرینی و اقتصاد مقاومتی را مورد بررسی قرار داده‌اند، رابطه بین این دو مقوله را رابطه‌ای ساده و علت و معلولی نشان نمی‌دهد (احمدی خطیر و آروین، ۱۳۹۴: ۱۷)؛ بلکه کارآفرینی دانش‌بنیان تحت تأثیر شرایط تعدیل‌گر گوناگون از قبیل شرایط خاص (زمینه) و شرایط عام (مداخله‌گر) می‌باشد. بنابراین نتیجه گرفته می‌شود که کارآفرینی دانش‌بنیان، با فراهم بودن زمینه‌های لازم (شرایط خاص و شرایط عام)، می‌تواند در چارچوب اقتصاد مقاومتی، پاسخی به انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش باشد.

کشورهای پیشرفته و صنعتی به این نکته دست یافتند که برای رشد و توسعه هرچه بیشتر باید وارد مرحله نوینی از اقتصاد شوند، اقتصادی از جنس دانش‌بنیان. این جاست که مبحث کارآفرینی دانش‌بنیان نیز مطرح می‌گردد که نوعی ارزش‌آفرینی است. بنابراین جنس کارآفرینی دانش‌بنیان از جنس اقتصاد دانش‌بنیان است و با کارآفرینی منابع محور تفاوت دارد. و نیز، از آن‌جا که این پدیده اقتصادی برای نخستین بار شناسایی و در قالب پژوهشی مورد رصد نظری واقع و به یک معنا پدیده‌ای نوظهور در عرصه دانش مدیریت خط‌مشی‌گذاری محسوب می‌شود، لازم بود تا از راهبرد پژوهشی مناسبی برای کاوش فرآیند آن استفاده شود؛ با توجه به هدف غایی این پژوهش، استفاده از روش‌های اکتشافی مناسب بود، زیرا یکی از موارد استفاده از آن زمانی است که هدف از اجرای پژوهش، خلق نظریه‌ای بدیع و نوظهور است. در این مرحله، از طرح نظام‌مند نظریه‌پردازی داده‌بنیاد استفاده شد تا فرآیند ظهور پدیده مورد بررسی، استخراج شود. به عبارت دیگر، طبق سیاق طرح نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد، آنچه این پژوهش باید به آن نائل می‌آید تا هدف نهایی پژوهش اجابت شود، شناسایی تعیین‌کننده‌ترین مقوله مبین پدیده مورد بررسی، شرایط علی، راهبردها، بستر، شرایط مداخله‌گر و پیامدهای آن بود.

یافته‌های پژوهش نشان داد «انگیزه مقاوم‌سازی اقتصاد متکی بر دانش» پدیده اصلی مبین کارآفرینی دانش‌بنیان در چارچوب اقتصاد مقاومتی است؛ بر اساس این پدیده، با وجود تحریم‌ها و شرایط اقتصادی نامناسب، در همه ارکان نظام و حتی مردم عادی

جامعه، انگیزه مقاومت‌سازی اقتصاد شکل می‌گیرد اما از آنجایی که علاوه بر این، صحنه اقتصاد یک صحنه رقابتی است و دنیا به سمت دانشی شدن در حال حرکت می‌باشد لازم است تا این مقاومت‌سازی متکی بر دانش هم باشد تا انگیزه‌ای قوی و عملی در صحنه نبرد اقتصادی باشد. آبخشور برانگیختگی این انگیزه، مقوله «نبرد اقتصادی» بود، به زعم قریب به اتفاق خبرگان مصاحبه شونده، کشور جمهوری اسلامی ایران در صحنه نبرد و جنگ اقتصادی است. و از سوی دیگر، نبرد رقابتی در روند توسعه اقتصاد جهانی؛ که مقصود از توسعه اقتصاد جهانی در اینجا، پیشرفت اقتصادی کشورهاست که لازمه آن رقابت در عرصه جهانی است، به طوری که اغلب تصمیمات و سیاست‌های اجرایی مهم کشورها در عرصه اقتصادی مربوط به توسعه اقتصاد و توانمند کردن کشور در رقابت جهانی است. بنابراین بر اساس نظر خبرگان پژوهش، مقوله کارآفرینی دانش‌بنیان راهبرد مناسبی برای اجابت انگیزه مقاومت‌سازی اقتصاد متکی بر دانش تشخیص داده شد. در این راهبرد، مقاومت‌سازی اقتصاد در برابر تحریم‌ها و همچنین رقابت پذیری در صحنه بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته و پاسخی به این مقوله‌هاست. یافته‌های پژوهش نشان داد مقاومت‌سازی اقتصاد و رقابت‌پذیری، با تولید دانشی و بالا بردن رشد اقتصادی میسر می‌شود و کارآفرینی به عنوان یک پدیده مردمی در اقتصاد می‌تواند با توسعه خود به شکل‌دهی یک اقتصاد مقاوم یاری رساند.

در ادامه یادآور می‌شود آنچه باعث می‌شود انگیزه مقاومت‌سازی اقتصاد متکی بر دانش به کارآفرینی دانش‌بنیان منجر شود، برخی ویژگی‌ها و شرایط خاص بروز این پدیده از یک سو (بستر)، و وجود پاره‌ای محرک‌های محیطی و نیز موانعی در این مسیر از سوی دیگر (شرایط مداخله‌گر) می‌باشد. همچنین یافته‌های پژوهش نشان داد که متأثر از پدیده کارآفرینی دانش‌بنیان که پاسخی برای اجابت انگیزه مقاومت‌سازی اقتصاد متکی بر دانش است، و نیز فراهم بودن بستر و همچنین شرایط خاص، پیامدهایی برای کشور حاصل می‌شود که شرح آن در قسمت‌های قبل گذشت.

همچنین در این پژوهش به ۵ گزاره حکمی رسیدیم که این گزاره‌های حکمی به دلیل بدیع بودن و ورود تازه آن‌ها به ادبیات کارآفرینی و اقتصاد مقاومتی، قابل مقایسه و بحث نبوده و نیاز به بررسی کمی دارند تا صحت و اطمینان این گزاره‌ها تایید شود.

تمایزات اصلی پژوهش حاضر نسبت به سایر منابع و پژوهش‌های مرتبط، در زمینه روش و یافته‌ها، می‌تواند در بندهای ذیل قابل ذکر باشد: اول این که تمرکز خاص پژوهش حاضر بر حوزه کارآفرینی دانش‌بنیان قرار داشته که تنها در معدودی از منابع مدنظر قرار گرفته و این منابع نیز عموماً روشی نظام‌مند را برای تعریف آن طی ننموده‌اند. دوم، در زمینه یافته‌ها، یکی از تمایزات مهم پژوهش حاضر تأکید بر کارآفرینی دانش‌بنیان به عنوان یکی از راهبردهای اجرایی مهم در اقتصاد مقاومتی است که در پیامدهای حاصل از اجرای این راهبرد به وضوح قابل مشاهده است. سوم، مشخص شدن زمینه‌های مورد نیاز جهت اجرایی شدن راهبرد کارآفرینی دانش‌بنیان در این پژوهش است که در منبع دیگری قابل مشاهده نیست که می‌تواند قابل تأمل و کاربردی باشد.

۹- پیشنهادها

- با عنایت به نتایج پژوهش، پیشنهادهایی اجرایی استخراج می‌گردند:
- توجه جدی تصمیم‌گیران کشور به حوزه کارآفرینی دانش‌بنیان به عنوان یکی از راهبردهای مهم اجرایی اقتصاد مقاومتی
  - رقابت در عرصه بین‌المللی نیاز به پشتوانه فناوری و به‌کارگیری دانش در جامعه دارد، در این راستا، و با توجه به نبرد اقتصادی در حوزه رقابت دانش‌بنیانی، همت دولت در راستای مقابله با این جنگ، به مطالبه جدی جامعه تبدیل شود
  - با شناسایی عوامل زمینه‌ای شکل‌گیری کارآفرینی دانش‌بنیان در این پژوهش، مقتضی است خط‌مشی‌گذاران و تصمیم‌گیران و مدیران کشور در راستای اجرایی شدن این عوامل برنامه‌ریزی نمایند.

به منظور انجام پژوهش‌های آتی در راستای این مطالعه، موارد زیر پیشنهاد می‌شوند:

- با استفاده از راهبرد پژوهشی روش‌های اکتشافی، مدل بدست آمده و روابط میان اجزای آن، در جوامع آماری دیگری بازآفرینی و نتایج به دست آمده با نتایج این پژوهش مقایسه شوند.

- با استفاده از روش‌های کمی، روابط بین همه مقوله‌ها و میزان وابستگی بین آن‌ها مورد بررسی قرار گیرد.
- با عنایت به اینکه پدیده کارآفرینی دانش‌بنیان را می‌توان از منظر اسلام و منابع دینی و اندیشه رهبران اسلامی مورد توجه قرار داد، پیشنهاد می‌شود این پدیده طی مطالعاتی جداگانه و در چارچوب روش‌شناسی دینی مورد پژوهش واقع شود.
- با توجه به گزاره‌های حکمی مستخرج از دل نظریه داده بنیاد صورت‌بندی شده در پژوهش، توصیه می‌شود پژوهش‌هایی کمی با هدف آزمون این فرضیه‌ها انجام شوند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

- احمدپور داریانی، محمود و مقیمی، محمد (۱۳۹۵). مبانی کارآفرینی، تهران: انتشارات فراندیش.
- احمدی خطیر، حسین و آروین، راضیه (۲۰۱۶). «بررسی ارتباط کارآفرینی با اقتصاد مقاومتی» کنفرانس جهانی مدیریت، اقتصاد، حسابداری و علوم انسانی در آغاز هزاره سوم، مالزی، ص ۱۷.
- انتظاری، یعقوب و صالحی، محمد جواد (۱۳۹۳). «کارآفرینی در صنعت دانش ایران» نامه آموزش عالی، سال هفتم، شماره بیست و پنجم، ص ۱۶.
- انتظاری، یعقوب (۱۳۸۱). «ظهور اقتصاد دانش و ضرورت تحول در آموزش و پرورش ایران»، همایش ملی مهندسی اصلاحات در آموزش و پرورش، صص ۲۸-۳۱
- انتظاریان، ناهید (۱۳۹۴). «تاثیر کسب و کارهای دانش بنیان بر رشد اقتصادی کشور». ماهنامه کار و جامعه، شماره ۱۸۰، صص ۲۰-۲۷.
- بازرگان، عباس (۱۳۸۷). مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته رویکردهای متداول در علوم رفتاری. تهران. نشر دیدار.
- پیغامی، عادل (۱۳۹۳). درس گفتارهای اقتصاد مقاومتی؛ تبیین نظریه اقتصاد مقاومتی. تهران. انتشارات بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- تاج‌الدینی، اورانوس و زراعت پیشه، جواد (۱۳۹۴). «کارآفرینی دانشی نگاهی با تکیه بر مدیریت دانش»، سومین کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان، ص ۹.
- دانایی‌فرد، حسن و امامی، سید مجتبی (۱۳۸۶). «استراتژی‌های پژوهش کیفی؛ تأملی بر نظریه‌پردازی داده بنیاد»، نشریه اندیشه مدیریت، صص ۶۹-۹۷.
- رحمانی، رضا (۱۳۹۷). «رمز موفقیت اقتصاد کشور»، مجله اتاق بازرگانی و صنایع معادن تبریز. شماره ۳۵۰.
- رحیم لوی بنیس، عبدالله (۱۳۹۶). «تبیین چارچوب نظری اقتصاد مقاومتی و جایگاه کارآفرینی تکنولوژیک در آن». دومین همایش ملی اقتصاد مقاومتی با رویکرد حمایت از کسب و کار ایرانی. البرز. دانشگاه پیام نور.
- رضوی، سید مصطفی؛ فلاح حقیقی، نگین؛ رضوانفر، احمد و کلانتری، خلیل (۱۳۹۱). تحلیل موانع کارآفرینی در دانشکده‌های کشاورزی ایران، فصل‌نامه مدیریت دولتی، دوره ۴ شماره ۱۰.
- ریاحی، پریسا (۱۳۹۵)، خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، ۹۵/۹/۳۰، کد خبر: ۸۲۳۵۴۰۲۰
- زارعی، محبوبه، دموری، داریوش و بارزمان، منصور (۱۳۹۲). «کارآفرینی دانش بنیان به مثابه جستجوی فرصت در دانش»، کنفرانس ملی دانشگاه کارآفرین، صنعت دانش محور، ص ۲.
- سلطان‌خواه، نسرین (۱۳۹۱)، راهبرد تولید دانش بنیان، انتشارات معاونت علمی ریاست جمهوری، تهران.
- سمیعی‌نسب، مصطفی (۱۳۹۵). جستارهایی در اقتصاد مقاومتی، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

- سوزنچی کاشانی، ابراهیم (۱۳۹۰). اقتصاد دانش محور: رویکردها، مبانی و دلالتها، سیاست‌نامه علم و فناوری، ص ۳.
- شیبانی، بهشته، جرموزی، هیلدا، ربانی، حامد (۱۳۹۵). اقتصاد دانش‌بنیان و کارآفرینی؛ پیشنهاداتی در عرصه و اقدام جهت تحقق اقتصاد مقاومتی (مطالعه‌ای در شرکت‌های مستقر در پارک علم و فن آوری استان اصفهان)، دومین کنفرانس بین‌المللی در مدیریت، حسابداری و اقتصاد، دیماه ۱۳۹۵، ص ۲۶.
- صالحی، وحید (۱۳۹۵). جایگاه اقتصاد دانش‌بنیان در سیاست اقتصاد مقاومتی، سایت تحلیلی دیده‌بان، کد خبر: ۳۴۴۷۷
- صدری، حسین (۱۳۹۶). «کارآفرینی و اقتصاد مقاومتی»، اولین همایش ملی مدیریت با رویکرد اقتصاد مقاومتی، ص ۲.
- عبدالملکی، حجت‌الله (۱۳۹۳). اقتصاد مقاومتی، درآمدی بر مبانی، سیاستها و برنامه عمل، تهران، انتشارات بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- عزتی، مرتضی و یوسفی‌نژاد، علی (۱۳۹۱). «نهاده‌سازی الگوی مصرف بهینه در جهت رویارویی با تهدید نرم اقتصادی علیه نظام اسلامی». مجله مدیریت اسلامی، ش ۴.
- عسکری، علی (۱۳۹۱). «راهکارها در اقتصاد مقاومتی»، جام جم آنلاین. شماره خبر: ۱۸
- عطایی، حسین (۱۳۹۱). «الزامات تقویت تولید ملی». مجله پاسدار اسلام، شماره ۳۶۴ دوره ۱۳۹۱.
- قاسمی، عباس و سلطانی‌نژاد، محسن (۱۳۹۷). «اقتصاد دانش‌بنیان و کارآفرینی»، دوازدهمین کنگره ملی پیشگامان پیشرفت.
- قربانی، عبدالعظیم و عندلیب، محمد و تاجه‌بند، علیرضا (۱۳۹۷). شناسایی مؤلفه‌های راهبردی الگوی مصرف در چارچوب اقتصاد مقاومتی. دو فصلنامه اقتصاد مقاومتی. سال سوم شماره ۵. ص ۸۱.
- قویدل، الهه؛ فراهانی فرد، سعید؛ لشگری، علیرضا (۱۳۹۶). «نقش صکوک مزارعه و مساقات در اقتصاد مقاومتی». دهمین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد و مدیریت.
- کامرانی‌راد، سید امیر حسین (۱۳۹۳). تعریفی جامع و کامل از اقتصاد مقاومتی. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه
- موسوی میاندهی، فاطمه سادات (۱۳۹۵). نقش کارآفرینی در اقتصاد مقاومتی، پایگاه خبری امید ملی ایرانیان. کد خبر: ۲۶۲۵۷
- ناظم‌ان، حمید و اسلامی‌فر، علیرضا (۱۳۸۹). «اقتصاد دانش‌بنیان و توسعه پایدار» (طراحی و آزمون یک مدل تحلیلی با داده‌های جهانی)، مجله دانش و توسعه، دوره ۱۷، شماره ۳۳، صص ۱۸۴ - ۲۱۳.
- نبوی چاشمی، سید علی و معصومی، محدثه (۱۳۹۳). اقتصاد دانش‌بنیان، دومین کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش‌بنیان، تهران. ص ۳۹.
- نویخت، جابر (۱۳۹۸). جشنواره توانمندسازی قرآن و عترت. خراسان. سایت خبری خبریان
- نوری، جواد و سوزنچی کاشانی، ابراهیم (۱۳۹۱). «تاملی در کارآیی نظام ملی نوآوری به عنوان چارچوب سیاست‌گذاری فناوری و نوآوری در ایران» سیاست‌نامه علم و فناوری، دوره ۲ شماره ۱ صص ۳۰-۲۵.

● هادوی کاشانی، اصغر (۱۳۹۴). «مثلث مقاوم‌سازی اقتصاد». مجله پاسدار اسلام، شماره ۳۹۷ دوره ۱۳۹۴.

● یآوری، حسین و شیخ‌رضایی، زهرا و رازیانی، رفیعه (۱۳۹۱). کارآفرینی هنر ارزش‌آفرین دنیای امروز، تهران، نشر صحرا.

-Creswell JW, Miller DL (2000). Determining validity in qualitative inquiry. Theory into Practice.

-Entezari , Yagoub(2015). «Building Knowledge- Based Entrepreneurship Ecosystems: Case of Iran». World Conference on Technology, Innovation and Entrepreneurship. Procedia - Social and Behavioral Sciences.(PP:1206 – 1215).

-Hyejin, Jung (2015). The impact of entrepreneurship in regional economic resilience. Bachelor of Public Administration Cleveland State University, William M.Bowen

-Shane, S & Venkataraman, S (2000) The promise of entrepreneurship as a field of research. Academy of Management Review.

-Yavari, H and Sheikh, Z (2012), Entrepreneurship Valuable Art in World today. Tehran. darya Publication (In Persian).

-Shan, S.locke,E.collin,C, (2003) . «entrepreneurial motivation» ,human resource management review Vol.13, (pp:257- 279)

-Strauss, A and Corbin, J. (1998) Basics of Qualitative . Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory, Thousand Oaks: Sage Publications.

-Koratko, D and Hajets, R (2001). An effective approach to business entrepreneurship. Fifth edition.

-Hyejin, J (2015). The impact of entrepreneurship in regional economic resilience. Bachelor of Public Administration Sungkyunkwan University.